

UDK 821.512.133.09

**LIRIK KECHINMA VA UNING FALSAFIY-PSIXOLOGIK ASOSLARI
(GO‘ZAL BEGIM SHE‘RIYATI MISOLIDA)**

Qodirov Umidbek Shavkat o‘g‘li – mustaqil tadqiqotchi

xonqaimi@mail.com

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

**ФИЛОСОФСКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЛИРИЧЕСКОГО
ПЕРЕЖИВАНИЯ (НА ПРИМЕРЕ ПОЭЗИИ ГУЗАЛ БЕГИМ)**

Кодиров Умидбек Шавкатович – самостоятельный соискатель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**PHILOSOPHICAL AND PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF LYRICAL
EXPERIENCE (A CASE STUDY OF GO‘ZAL BEGIM’S POETRY)**

Kodirov Umidbek Shavkatovich – independent researcher

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: lirik kechinma, falsafiy-psixologik tahlil, modern she‘riyat, o‘zlikni inkor etish, bo‘linish motivi, sukunat poetikasi, tana obrazlari, motivlar chastotasi, Go‘zal Begim, o‘zbek she‘riyati.

Rezyume. Maqolada Go‘zal Begimning 1998–2018-yillarda nashr etilgan to‘rt kitobi lirik kechinmaning falsafiy-psixologik asoslari nuqtai nazaridan tekshiriladi. Muammo shundaki, o‘zbek adabiyotshunosligida bunday tahlil asosan nasr materialida ishlab chiqilgan. Ishda uzunlamasiga sifat tahlili qo‘llanildi va kuzatuvlar chastota sanog‘i bilan tekshirildi. Natijada kechinmaning o‘zagi sifatida o‘zini yo‘q deb bilish holati aniqlandi, bo‘linish motivining ko‘plikdan nomi bor ichki shaxsga qarab rivojlangani hamda azobga munosabatning qadrsizlikdan go‘zallikka o‘tishi ko‘rsatildi. Ilmiy yangilik shoiri ijodining ilk bor yaxlit tizim sifatida o‘rganilishidir.

Ключевые слова: лирическое переживание, философско-психологический анализ, модернистская поэзия, самоотрицание, мотив расщеплённости, поэтика молчания, телесные образы, частотность мотивов, Гузал Бегим, узбекская поэзия.

Резюме. В статье четыре книги Гузал Бегим, изданные в 1998–2018 годах, рассматриваются с точки зрения философско-психологических оснований лирического переживания. Проблема в том, что такой анализ в узбекском литературоведении разработан преимущественно на прозаическом материале. Применён лонгитюдный качественный анализ, наблюдения проверены частотным подсчётом. В результате ядром переживания признано самоотрицание, показано развитие мотива расщеплённости и переход отношения к страданию от обесценивания к эстетизации. Научная новизна состоит в первом изучении творчества поэтессы как целостной системы.

Key words: lyrical experience, philosophical-psychological analysis, modernist poetry, self-negation, motif of fragmentation, poetics of silence, bodily imagery, motif frequency, Go‘zal Begim, Uzbek poetry.

Summary. The article examines four books by Go‘zal Begim, published between 1998 and 2018, from the standpoint of the philosophical and psychological foundations of lyrical experience. The problem is that such analysis in Uzbek literary studies has been elaborated mainly on prose material. A longitudinal qualitative method is applied, and the observations are tested against a frequency count. The analysis identifies self-negation as the core of this experience, traces the motif of fragmentation, and explains the shift in the attitude towards suffering from worthlessness to aestheticisation. The novelty lies in studying the poet’s output as an integral system for the first time.

Kirish. Go‘zal Begim she‘rlarini o‘qigan kishi avvalo shaklga e‘tibor beradi: misralar bo‘g‘inlarga bo‘linadi, tinish belgilari yo‘qoladi, satr uzunligi o‘zgarib turadi. Biroq o‘sha misradagi odamning o‘zini yo‘q deb bilishi butunlay boshqa hodisa va u haqda bizda kam yozilgan. Sababi shundaki, falsafiy-psixologik tahlil bizda nasr materialida ishlab chiqilgan, nasrda esa inson zafari yoki inqirozi voqea orqali ko‘rinadi. Lirikada hech qanday voqea yuz bermasligi mumkin va shunga qaramay inqiroz to‘liq ro‘y beradi. Shu bois o‘lchovni she‘riyatga ko‘chirishdan oldin uni qaytadan asoslash kerak, maqolaning dolzarbligi ham ana shunda.

Tadqiqot obyekti Go‘zal Begimning 1998-2018-yillarda chiqqan to‘rt kitobi [1; 2; 3; 4], predmeti ulardagi lirik kechinmaning falsafiy-psixologik asoslari hamda tayanch motivlarning yigirma yil davomidagi harakati. Maqsadimiz kechinmaning o‘zagini topish va uning o‘zgarish chizig‘ini ko‘rsatish edi. Shoiri ijodi shu paytgacha asosan taqriz va so‘zboshilarda tilga olingan, to‘rt kitobni yagona tizim

sifatida ko‘rgan ish bizga uchramadi, ilmiy yangilik ham shunda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Falsafiy-psixologik tahlilning bugungi ma‘nosi Nosir Rahimjonov ishlariga borib taqaladi: adib qanday mavzuni tanlamasin, insonning zafari yoki inqirozi orqali tiriklik falsafasini badiiy mujassamlashtira olishi shart [10]. Bu o‘lchov ishlov darajasiga qaraydi, biroq voqeeband matn uchun mo‘ljallangan. Ulug‘bek Hamdam shu chegarani sezgan bo‘lsa kerak, uningcha shoir mavzuni qay pog‘onada o‘z kechinmasiga aylantira olgani muhim [12], quyidagi tahlilda biz ana shu qoidaga tayandik.

Oqimning umumiy manzarasini Qozoqboy Yo‘ldoshev chizib bergan: modernizm ezgulikka umidsizlikning natijasi o‘laroq dunyoga kelgan, shuning uchun unda inkor ruhi yetakchilik qiladi [8:29]. Olimning tahlil metodikasiga oid kitobi ham asqotdi [7]. Bahrom Ro‘zimuhammad bilan Shodmon Subhon modern she‘r o‘quvchi ongiga muayyan ma‘no tashimasligini aytadi [11]. Nazar Eshonqul ijodning kelib chiqishini bo‘linish tushunchasi bilan izohlab, uning

vazifasini zarralarni butunlikka undash deb biladi [13]. Xurshid Do'stmuhammad qora rang zamirida shafqat yotishini ko'rsatgan [6], Matnazar Abdulhakim tajribaviy she'rni o'qish uchun she'rxondan kechina bilmoq layoqatini talab qiladi [5], Abdulla Qodiriyning ko'rsatish bilan so'zlab berish haqidagi mulohazasi [9; 16-b.] esa lirik holatni tasvirlash masalasiga bevosita tegishli.

Xorijiy ishlardan beshtasi tayanch bo'ldi. Uilyam Franke tilning parchalanish va so'nish orqali aynan jimlikni gapirishini ko'rsatgan [14], Morin Gallager lirik «men» o'zgalik bilan munosabat orqali shakllanishini asoslaydi [15], Anri Bergson o'lchanadigan vaqt bilan yashaladigan davomiylikni ajratadi [16], Ervin Goffman har bir odam o'zgalar oldida rol o'ynashini ko'rsatadi [17], Ileyn Skerri esa og'riqning tilga qarshilik ko'rsatishini isbotlaydi [18]. Demak, bir tomonda nasrga mo'ljallangan puxta apparat, ikkinchi tomonda shaklga qaratilgan kuzatuvlar turibdi, Go'zal Begim ijodi esa ikkalasining oralig'ida qolgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot dizayni uzunlamasiga sifat tahlili bo'lib, unga kichik miqdoriy tekshiruv qo'shildi. Dastlab kitoblarni chiqqan tartibida ko'rib chiqmoqchi edik, biroq ikkinchi kitobga o'tganimizda birinchi kitob haqidagi gaplarni qayta yozayotganimizni payqadik. Sababi shuki, yigirma yil ichida bir necha o'zak holat tark etilmagan, ular faqat kiyimini almashtirgan. Shundan keyin materialni mavzuiy tugunlarga ajratdik, chunki bir obrazning yigirma yildan so'ng deyarli o'zgarmay qaytishini faqat shu yo'l bilan payqash mumkin ekan. Metodlar quyidagilar bo'ldi: falsafiy-psixologik tahlil, motiv tahlili, qiyosiy-tipologik metod va matnning ichki qiyosi. To'rtinchi kitobdagi nasriy matnlar ham tahlilga kiritildi, chunki ularda ichki suhbat ochiq ko'rinadi.

Sanoqning kamchiliklari bor. Uchinchi kitobning faqat skaner nusxasi bo'lgani uchun u sanoqqa kirmadi, birinchi hamda ikkinchi kitoblarni tanlangan o'n ikkitadan matn ifodalaydi, to'rtinchi kitob esa to'liq olindi. Imlo bir xil emasligi sababli matnni bir xillashtirishga to'g'ri keldi va shu sabab ko'z hamda so'z motivlarini sanay olmadik. Bunday raqamlar dalil bo'la olmaydi, ular ko'pi bilan ishora vazifasini bajaradi.

Tahlil va natijalar

1. O'zini yo'q deb bilish. Debyut kitobi shunday satrlar bilan ochiladi.

Men mungman Hech kimning ko'ziga cho'kmagan, /
Hadsiz makrman Hech kimning qo'yniga kirmagan.

Har bir ta'rifda avval mohiyat aytiladi, keyin uning ro'yobga chiqmagani qo'shiladi: mung bor, sezilmagan, suvat bor, chizilmagan. Shoiraning «men»i e'tibordan chetda qolgan emas, u hali hech kimning niyatiga ham kirmagan. Xuddi shu usul yigirma yildan keyin «Yo'qdir» she'riga aylanadi, faqat endi rad etilayotgan narsa «men» emas, dunyoning o'zi, oxirgi satrda esa «yo'q» so'zi harflarga parchalanadi. Inkorning bunday barqarorligi oqimning umumiy belgisi [8:29], farq shundaki, bu umidsizlik ezgulikka emas, o'z mavjudligiga qaratilgan.

2. Ichkaridagi boshqa odam. Bo'linish ikkinchi barqaror belgi. «Uchayotgan yaproq soyasi»da uch shaxs chiqadi: gapirayotgan «men», eslanayotgan «o'zim» va ichkarida yashayotgan qiz. «Majnunsoat»da o'n to'rt misrada o'n to'rt «yarim» sanaladi, so'nggi kitobda esa ichkaridagi odam nom oladi. Bu Eshonqul aytgan

zarralarga bo'linishning lirikadagi ko'rinishi [13], bitta farq bilan: Eshonqulda ijod parchalarni yig'ishga undaydi, bu yerda esa ko'plik shunchaki qabul qilinadi va ijod quroliga aylanadi.

3. Yetilmagan manzil va vaqt bilan hisob-kitob. Qahramon Makkaga bormaydi, u Makkani topadigandek yuradi, demak manzil oldindan aniq emas. O'n yetti yildan keyin «Ichimdagi Majnun» matni o'sha obraz bilan yakunlanadi, faqat to'xtab qolgan odam endi shoiraning ichidagi Majnun. Vaqt ilk kitobda inkor qilinadi, keyingi bosqichda esa ism og'riydi va kalit satr aytiladi.

- men eng go'zal iztirobman-ku!

Demak 1998-yilda qadrsiz bo'lgan holat 2012-yilga kelib o'lchov birligiga aylangan. Nomdosh she'rda qum soati rad etiladi, chunki u vaqtni bo'linadigan miqdor deb qaraydi. Bergson o'lchanadigan vaqt bilan davomiylikni ajratganida shunga yaqin narsani nazarda tutgan edi [16], o'niga qo'yilgan quyosh, daryo va junun soatlarida bo'lak yo'q, uzluksiz oqim bor.

4. Jimlik, faryod va kiyilgan yuz. Jimlik gapira oladimi degan savol birinchi kitob nomidayoq qo'yilgan. Franke tilning parchalanish va so'nish orqali aynan jimlikni gapirishini ko'rsatgan edi [14], bu she'rlarda ham jimlik ovozning yo'qligi emas, ovozning boshqa shakli. Avvaliga faryod hech kim eshitmaydigan joyda sodir bo'ladi, «Bulutlar kesishuvida»da javobsizlikning o'zi matn shakliga aylanadi, «Yoki»da esa faryod adresat topadi va sukutga ishonchsizlik bildiriladi. «Dod»da faryodlar zumrad munchoqqa o'xshatiladi, azobni bezakka aylantirish esa xavfli yo'l.

Yashirish mavzusi paradoksga aylanadi, chunki jarohatlarni yopadigan ko'ylak Sog'inch deb ataladi, uning har bir choki esa ko'zdan iborat. «Manekan»da xaridor manekanning uzugiga qaraydi, o'ziga emas. Goffman har bir odam rol o'ynashini ko'rsatgan edi [17], manekan shu rolning eng chekka nuqtasi.

5. Murojaat doirasi va tanadagi manzil. Sevgi kechinmasi bu she'riyatda deyarli hech qachon o'zaro emas, muloqotning o'niga matn qoladi. Buriish so'nggi kitobdagi ikki qismli she'rda ro'y beradi.

Ko'chaga chiqdim bugun seni sevayotgan /
ko'rinishimda tanishmadi hartugul

Ko'chada hech kim uni tanimaydi va muallif buni shukr deb biladi: yigirma yil oldin e'tibor yetishmasligi asosiy dard edi, endi payqalmaslik xotirjamlik keltiryapti. Gallagerning lirik «men» javob olgani uchun emas, murojaat qilgani uchun mavjud bo'lishi haqidagi xulosasi [15] shu o'rinni izohlaydi. Ichki holat esa mavhum ot bilan emas, tana a'zosi orqali beriladi: peshona taqdir yoziladigan joy, kaft chiziqlari xarita, soch vaqtni saqlaydi. Skerri og'riyotgan odam so'z topolmay tovushga qaytishini ko'rsatgan edi [18], cho'zilgan unlilar shu qaytishning izi bo'lsa kerak. Qodiriyning mulohazasi [9:16] ham bu o'ringa tegishli, faqat lirikada ko'rsatiladigan narsa o'z holati. Sog'inch aytilmaydi, u ko'ylak bo'lib kiyiladi, vatan og'riydigan a'zoga aylanadi, Do'stmuhammad ko'rsatgan shafqat [6] esa qora gul obrazida mohiyat darajasiga ko'tariladi.

6. Motivlar taqsimoti bo'yicha raqamli tekshiruv. Elektron shaklda mavjud matnlar ustida sanoq o'tkazdik, qavs ichida ming so'zga to'g'ri keladigan nisbiy chastota berilgan, chunki matnlarning hajmi teng emas.

Motiv	1-kitob (1998)	2-kitob (2002)	4-kitob (2018)
yurak	10 (10,7)	7 (5,1)	200 (15,9)
tun	13 (13,9)	5 (3,7)	23 (1,8)
yo‘l	9 (9,6)	10 (7,3)	59 (4,7)
rang	0 (0,0)	25 (18,4)	7 (0,6)
soya	2 (2,1)	9 (6,6)	8 (0,6)
gul	3 (3,2)	19 (14,0)	52 (4,1)
daraxt	8 (8,5)	8 (5,9)	13 (1,0)
vaqt	1 (1,1)	1 (0,7)	17 (1,4)

Rang motivi birinchi kitob tanlanmasida uchramaydi, ikkinchi kitobda eng yuqori chastotaga chiqadi, to‘rtinchisida deyarli yo‘qoladi. Soya ham ikkinchi kitobda eng zich uchraydi, ya‘ni kitob nomi tasodifiy tanlanmagan. Yurak esa to‘rtinchi kitobda eng yuqori nuqtaga chiqadi va bu bo‘linish mavzusining kuchayishi haqidagi kuzatuvimizga mos keladi. Vaqt motivi hamma joyda kam uchraydi, holbuki sifat tahlili uni markaziy mavzulardan biri deb ko‘rsatgan edi, demak shoira vaqt haqida soat, fasl, tong va tun orqali gapiradi. Raqamli usul sifat tahlilining o‘rnini bosolmaydi, u qo‘shimcha dalil vazifasini bajaradi.

Adabiyotlar

1. Гўзал Бегим. Сукунат жаранглари. – Тошкент: «Ёзувчи», 1998.
2. Гўзал Бегим. Учаётган япроқ сояси. – Тошкент: «Ёзувчи», 2002.
3. Гўзал Бегим. Мажнунсоат. – Тошкент: «Akademnashr», 2012.
4. Гўзал Бегим. Ёки. – Тошкент: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018.
5. Абдулҳаким М. [сўзбоши] // Рўзимухаммад Б. Икки нур. – Урганч: 1994.
6. Дўстмуҳаммад Х. Назарнинг умидбахш кемалари. // Эшонқул Н. Маймун етаклаган одам. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2004.
7. Йўлдош Қ. Бадий таҳлил асослари. – Тошкент: «Камалак», 2016.
8. Йўлдошев Қ. Ўзбек модерн адабиёти: илдишлар, принциплар ва хусусиятлар. // Филология масалалари. – Тошкент: 2004. № 2. 29-б.
9. Қодирий А. Ижод машаққати: Бадий ижод тўғрисидаги фикр ва мулоҳазалар / Нашрга тайёрловчи Н.Каримов. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1995.
10. Раҳимжонов Н. Бугуннинг қаҳрамони ким? –Тошкент: // «Ўзбек тили ва адабиёти» № 6. -С 8-12. 2001.
11. Рўзимухаммад Б., Субҳон Ш. Ўзбек модерн шеърляти. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2003.
12. Ҳамдам У. Модернизм ва постмодернизм. – Тошкент: «Akademnashr», 2020.
13. Эшонқул Н. Ижод фалсафаси. – Тошкент: «Akademnashr», 2018.
14. Franke W. Poetics of Silence in the Post-Holocaust Poetry of Paul Celan // Journal of Literature and Trauma Studies. – Lincoln: University of Nebraska Press, 2013. Vol. 2, № 1-2. – P. 137-158.
15. Gallagher M. Lyric Subjectivity, Ethics, Contemporary Poetics: Claudia Rankine, Fanny Howe, Elizabeth Robinson: PhD dissertation. – Pittsburgh: Duquesne University, 2015.
16. Bergson H. Essai sur les données immédiates de la conscience. – Paris: Félix Alcan, 1889. –P. 185.
17. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life. – New York: Anchor Books, 1959. –P. 259.
18. Scarry E. The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World. – New York: Oxford University Press, 1985.

Xulosa va takliflar. Bu she‘riyatda kechinma o‘zini yo‘q deb bilishdan boshlanadi. Shu sababli Go‘zal Begimda yo‘qotish motivi kam uchraydi, zero yo‘qotish uchun avval egallash kerak, uning she‘rlarida esa faqat egallanmaganlik hissi turadi. Bo‘linish ikkinchi barqaror belgi bo‘lib, uning yo‘li tasodifiy ko‘plikdan katalogga, so‘ng nomi bor ichki shaxsga borib taqaladi. Bu yo‘lda yaxlitlanish talab qilinmaydi va ana shu jihat shoira tajribasini bo‘linishni fojia deb qaraydigan an‘anadan ajratib turadi.

Azobga munosabat ham o‘zgaradi: avvaliga azob qadrsiz, o‘rtada u boylikka aylanadi, oxirida unga go‘zallik nisbat beriladi va shu bosqichda bezatilgan azob o‘zini yo‘qotish xavfi paydo bo‘ladi. Murojaat doirasi kengayadi, e‘tibor kutuvchi odam e‘tibor beruvchiga aylanadi. O‘zgarmagan narsa ham bor: til boyidi, mavzu doirasi kengaydi, asosiy pozitsiya joyida qoldi, «men» hamon oraliqda turadi.

ketib ketolmayman qaytib qaytmayman

Bir misra, ikki inkor, hech qanday izoh. Nazarimizda, lirik kechinmaning falsafiy o‘zagi ana shu joyda. Kelgusidagi ishlar uchun uch yo‘nalishni taklif qilamiz: uchinchi kitob matnini raqamlashtirib sanoqni to‘liq korpusda takrorlash, shu o‘lchovlarni shoira tengdoshlari ijodiga tatbiq etish va chet elda yozilgan matnlardagi tarjima muammosini alohida o‘rganish.